

1. ВСТУП

1. 1. Українська мова - мова Української держави.
1. 2. До проблеми походження української мови.
1. 3. До проблеми періодизації історії української мови.
1. 4. Пам'ятки української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко, Ю.О. “Українська гіпотеза”, Мовознавство 5, 1993. - С. 8.
2. Німчук, В.В. “Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови”, Мовознавство 6, 1997. - С. 3-14.
3. Німчук, В.В. “Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови”, Мовознавство 1, 1998. - С. 3-12.
4. Півторак, Г. Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда. Київ: Видавництво ПрАТ “Українська прес-група”, 2011.
5. Шевельов, Ю. “Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику”. Українська мова 3, 2014. - С. 146-160.

1.1. УКРАЇНЬСЬКА МОВА - МОВА УКРАЇНЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Українська мова - мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та інших країнах. Українська мова належить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє близько 45 млн. людей. Належить до східної групи слов'янських мов, що входять до індоєвропейської мовної сім'ї. Найближчі їй — білоруська і російська мови.

Українська мова має на всіх рівнях і свої специфічні особливості, якими мова на всіх рівнях відрізняється від сусідніх мов. Український народ склався у надрах Київської Русі, передусім на основі населення Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Володимирського князівств. Це була територія Наддніпрянщини та Наддністрянщини. Консолідації українського народу, становленню його мови перешкождала та обставина, що після монгольської навали в тринадцятому столітті його землі входили до складу різних держав. Так, Чернігово-Сіверщина, Поділля і Київщина з Переяславщиною, а також більша частина Волині належали до Великого

князівства Литовського з офіційною «руською», тобто староукраїнською мовою; північна Буковина стала частиною Молдовського князівства — тут теж тривалий час усі державні справи велися «руською» мовою; частину Західної Волині і Галичину захопила Польща, а Закарпаття — Угорщина. Провідну роль у культурному розвитку українського народу і його мови відіграла Наддніпрянина, яка з чотирнадцятого століття разом з Галицько-Волинською землею дістала назву «Мала Русь». Тоді ж стосовно цієї території вживалася і давніша назва — Україна, тобто «внутрішня країна», «внутрішня земля», «земля, населена своїм народом». На таку думку наводить і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літописі: «и плакашася по немь [за Переяслав, князем Володимиром Глібовичем] вси переяславци... о нем же *Оукраина* много постана» (1187).

Особливо велике значення для консолідації українського народу та його мови, розвитку його самосвідомості, державності мав Київ. Саме Київ став могутнім осередком розвитку і поширення української науки, освіти та культури, тут зародилися ідеї народно-визвольної боротьби проти чужоземного гніту. У другій половині XVI — 1-й половині XVII українці заселяли в основному Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Брацлавщину (Поділля), Запоріжжя, Волинь, Галичину, Північну Буковину і Закарпатську Русь. У цей час посилюється міграційний рух українців із заходу на схід — на південь Київщини, Брацлавщину, Лівобережну Україну, Слобожанщину. Однією з причин міграційних процесів було посилення феодального гніту щодо селянства з боку магнатської Польщі. Наслідком масових переміщень було змішування переселенців з місцевими етнографічними групами українського населення, формування загальноукраїнських етнічних рис, певна нівеляція діалектних особливостей і утворення загальнонародної української мови.

Однак на Волині, в Галичині, на Буковині й Закарпатті, де корінне українське населення менше змішувалося з некорінним, збереглися історичні територіальні групи населення зі своїми давніми самоназвами й місцевими діалектами — бойки, лемки, гуцули (див. Бойківський говір, Лемківський говір, Гуцульський говір). Північ України по лінії Володимир-Волинський — Рівне — Житомир — Фастів — Прилуки — Конотоп займає північноукраїнське, або поліське, наріччя. В окрему етнографічну групу — поліщуків — виділяє себе тільки населення, яке займає територію на захід від р. Горині до Західного Бугу. Це носії волинсько-поліських, або західнополіських, говірок; до них прилягають ще надбужько-поліські, чи підляські, говірки, поширені в басейні Західного Бугу до р. Нарев. Схід і Південь України — територія східноукраїнських говорів, які лежать в основі літературної

мови. Певну етнічну специфіку зберігає населення Поділля (нинішні Вінницька і Хмельницька області, частина Тернопільської) і Слобожанщини (Харківська, частина Сумської, Донецької і Луганської областей України та прилеглих областей Росії). Населення зветься відповідно подолянами (подоляками) і слобожанами.

Діалекти, говірки етнографічних груп засобами писемного спілкування здебільшого не виступають, хоча широко використовуються у художніх творах. Мова Слобожанщини, напр., представлена в творах Г. Квітки-Основ'яненка, покутсько-буковинський мовний масив відбився у творчості В. Стефаника, Ю. Федьковича й Марка Черемшини. Г. Хоткевич доніс гуцульський говір у повістях «Камінна душа» і «Довбуш».

Усі місцеві говірки, говори і діалекти тяжіють до свого мовного материка — унормованої, кодифікованої загальнонаціональної мови, вищою формою якої є вироблювана віками літературна мова — основа монолітної єдності народу.

Фонетичні, граматичні і лексичні компоненти мовної системи підпорядковані ustalеним законам, що становлять скелет мови, який лежить в основі діалектів, літературної мови, що існує в усному і писемному варіантах, і розмовної мови.

Жодна національна мова не може розвиватися без взаємодії з іншими мовами. Міжмовні контакти багаті і різнобічні. В українській мові чимало слів іншомовного походження. Запозичення з інших мов мала вже праслов'янська мова. Найчисленнішими були запозичення з романських і германських мов.

Найхарактерніші фонетичні, граматичні і лексичні риси української народної мови ввійшли в її першу літературну форму — староукраїнську літературну мову.

З XV ст. в Україну проникають реформаційні ідеї, що спричиняє появу перекладів євангельських текстів староукраїнською літературною мовою, яка з однофункціональної стає поліфункціональною, що значно розширює її словник і збагачує виражальні можливості.

У XVII — на початку XVIII ст. староукраїнська літературна мова широко вживалася у науці, художній літературі, була об'єктом наук, вивчення і викладалася як предмет. На початку XVIII ст. указом російського царя Петра I у Східній Україні було заборонено друкувати українською мовою релігійну літературу. Це позначилося на книгодрукуванні.

Староукраїнська літературна мова силоміць витіснялася російською. Українська мова функціонувала фактично лише на західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорщини.

З кінця XVIII ст. зароджується нова українська літературна мова на народній основі. Зачинателем її став І. Котляревський.

Т. Шевченко як основоположник своєю творчістю підніс українську літературну мову до рівня загальнонародної. У 60—80-х рр. XIX ст. розвиток української літературної мови гальмувався царськими заборонами (Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876).

З початку XX ст. українська літературна мова була представлена не тільки в художній, а й у науковій та публіцистичній літературі. Особливо бурхливо розвивається після відновлення української державності (1917) і практично до кінця 1-ї третини 20 ст. Вона входить у всі сфери суспільного буття, ставши знаряддям освіти, науки й культури. З її допомогою виросла нова українська інтелігенція. У роки більшовизму знищити мову, укорінену в системі освіти й культури, засобах масової інформації, було вже неможливо. Новий наступ на неї здійснено в часи застою: вона почала зникати з навчальних закладів, науки, інших сфер.

У незалежній Україні у статті 10 Конституції українська мова проголошена державною.

1.2. ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На сучасному етапі є різні, а іноді й полярно протилежні думки про час і місце формування української мови. Це пояснюється відсутністю в XIX ст. — та і в першій половині XX ст. — достатньої кількості необхідних наукових фактів. На результатах досліджень негативно позначався і вузький підхід до цих проблем переважної більшості вчених. Філологи ставили перед собою завдання з'ясувати тільки час і обставини виникнення східнослов'янських мов та намагалися їх розв'язати на суто мовному матеріалі (свідченнях писемних пам'яток і — рідше — народних говорів) без зв'язку з історією народу. Історики та археологи, як правило, займалися проблемами походження окремих слов'янських народів. Погоджуючись з міркуваннями І.Г. Півторака, зазначимо, що на сучасному етапі об'єктивне розкриття процесу становлення й розвитку певної народності та її мови, зокрема і української, можливе лише на широкому та всебічному матеріалі при поєднанні мовознавчих фактів із висновками інших суспільних наук — історії, археології, антропології, етнографії, фольклористики та ін. Необхідний комплексний підхід, оскільки історичне коріння української народності та української мови сягає в сиву давнину. Сучасна територія України, розташована на родючих землях з теплим і помірно вологим кліматом, здавна була щільно заселена різними народами, а український лісостеп, імовірно, був части-

ною прабатьківщини слов'ян. Ранні слов'яни й навіть неслов'янські етноси певною мірою впливали на формування та звичаї українського народу, його матеріальну й духовну культуру та мову.

Оскільки мова — це невід'ємна ознака етносу, можна стверджувати, що і її вік визначається віком відповідного етносу. Установлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо), передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення. Г. Півторак підкреслює, що саме неперервність етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу.

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос, зазначає дослідник.

На найдавніших східнослов'янських територіях між київською Наддніпряниною, Східними Карпатами, Прип'яттю та зоною степів серед корінного слов'янського населення протягом багатьох віків формувалися етнографічні й мовні особливості, які згодом стали українськими.

Історія цього населення відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного й культурного розвитку. При цьому далекі предки українців збагачувалися і досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема засвоїли хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів, входячи в Скіфську федерацію (VI—III ст. до н. е.), зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну й духовну культуру наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову.

Пізніше, на межі н. е. (від племен археологічної зарубинецької культури (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежується поява нових місцевих етнографічних рис, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (традиція білити житло зсередини та ззовні вапном або крейдою, розмальовувати печі квітами та птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Разом з тим, зазначає Г.Півторак, науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами

неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1 500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду й спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині та Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині. Усе це є ваговою й цілком достатньою підставою, вважає Г. Півторак, для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, із середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1 500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського.

Формування українського етносу саме із середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як зазначають дослідники, саме із середини I тис. н.е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків». Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності.

Протягом VII — VIII століть на півдні Східної Європи у процесі економічної, культурної та мовної консолідації відбувалося переростання наявних на той час окремих етнічно-політичних спільнот у феодальні князівства. Таких феодальних князівств було близько 12— 14. Унаслідок їхнього поступового об'єднання на межі VIII — IX століть виникла могутня держава — Русь, яка в історіографії XIX ст. мала назву Київська Русь.

Спочатку Київська Русь складалася лише з Київської, Чернігівської та Переяславської земель. На цій же території був і політичний, економічний і культурний центр держави — *Київ*. У 60-х рр. IX ст. Київська Русь також об'єднувала лише українські племена — *полян, деревлян, південних дреговичів та чернігівську частину сіверян*. У останній чверті IX ст. влада київського князя поширилася на полочан і смоленських кривичів, а після того, як 882 р. Київ захопив новгородський князь Олег, до Київської Русі було приєднано й землі псковських кривичів та ільменських словенів. На-

ступник Олега князь Ігор підкорив уличів і тиверців. Протягом X — початку XII століть до Київської Русі увійшли всі землі східних слов'ян і багатьох неслов'янських племен (фінно-угорські племена мурома, меря, весь, балтійська голядьта ін.). Таким чином, узагальнює Г. Півторак, уже на початок X ст. Київська Русь стала нестійкою конфедерацією «племінних княжінь».

Таким чином, щодо етнічної належності давньої Русі, то ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині, тобто вона не виходила за межі території, на якій жили *протоукраїнці*.

Пізніша українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини й сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південноруських (тобто *протоукраїнських*) літописних племен (полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів) і Київської Русі.

Зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігоровича (942—972), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець, сережка у вусі), майже не відрізняється від пізнішого запорозького козака. Та й саме козацтво як суспільна верства захисників своєї вітчизни почало формуватися ще в Київській Русі.

«Слово о полку Ігоревім» є суто українським не тільки через те, що воно було створене на українській території, і події, змальовані в ньому, відбуваються на Батьківщині українців, далеко від російських земель, але й за його духом, художньо-образною системою, мовностильовими засобами, світосприйняттям і способом мислення його автора.

Таким чином, матеріальна й духовна культура пізнішої України виросла безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі. Український люд XVI—XVIII ст. усвідомлював себе прямим нащадком Київської Русі. Цю безпосередність історичної свідомості не перервали ні монголо-татарська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV—XVI століттях. Українці були прямими нащадками люду Києва, Галича, Чернігова, Переяслава та інших протоукраїнських територій.

Як зазначає Г.Півторак, усі наведені факти дають підстави вважати, що Київська Русь виникла як рання Українська держава. Лише значно пізніше вона стала величезною і типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги, але її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці.

Коли йдеться про походження української мови, переважна більшість сприймає цю проблему як походження сучасної української літературної мови, тобто тієї, яка лунає щодня по радіо й телебаченню і використову-

ється у щоденному спілкуванні, яку вчать у школі, якою читають книжки, газети й часописи. Однак, українська національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка відрізняється в різних діалектних ареалах. В епоху Середньовіччя літературною мовою могла бути не тільки своя, але й зовсім чужа мова, як, наприклад, латинська в народів Середньої та Західної Європи.

Щодо походження української літературної мови: загальновідомо, що її започаткував І. І. Котляревський творами «Енеїда», «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а її нормалізація пов'язана з творчістю Т. Шевченка, а також Г.Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського, В. Забіли та ін. Вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонадніпрянських та слобожанських говірок. До І. Котляревського й Т. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (друга половина XIII — XVIII ст.), яка сформувалася на основі давньокиївських (давньоруських) літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгарів разом із прийняттям християнства. Міркуючи про давність української мови, ми шукаємо її коріння в глибині століть. Тоді йдеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти. Це і вивчає історична граматики, яку в дискусії, що її започаткував Ю. Шевельов, запропоновано називати історичною діалектологією. Історія мови, як зазначає Ю. Шевельов, складається з історичної діалектології (зараз історична граматики) та історії літературної мови.

Історія народно-діалектного мовлення складалася по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами й майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Таким чином, дослідити походження української мови — це насамперед з'ясувати послідовність, місце й час виникнення окремих українських діалектних рис, які поступово склали специфічну мовну систему, середньонадніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Формування специфічних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, тривале в часі. Деякі з рис з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території України про-

тягом так званого праслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської спільності (в VI — IX століттях), ще інші — в Київській Русі IX — XII століттях, і значна їхня частина — у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI — XII століть.

Г. Півторак вважає, що за послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

- 1) граматичні риси й лексика, успадковані від праслов'янської мови;
- 2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови (VI—X століття);
- 3) фонетичні риси, поява яких була зумовлена занепадом редукованих (тобто дуже коротких) *ъ* та *ь*.

На особливостях формування ранніх українських діалектів істотно позначився насамперед той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території розташована в межах східної частини прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Середнім Дніпром, Карпатами й зоною степів). Через це в українських говорах більшою чи меншою мірою відобразилися всі фонетичні, граматичні й лексичні зміни, які відбувалися ще в праслов'янських діалектах цього ареалу.

Після поділу на межі н.е. праслов'янської мовної спільності на західну й східну діалектні групи розпочався останній, пізньопраслов'янський період. У цей час дедалі більше зростала відмінність між групами на фонетичному та інших мовних рівнях. Ця відмінність поглиблювалася з розселенням східнослов'янських племен на широких просторах у басейнах Десни, Верхнього Дніпра й Верхньої Оки, зазнавала вона впливу іншомовних (балтського та фіно-угорського) субстратів. На півдні, на слов'янському ареалі черняхівської культури, позначився іранський субстрат. При подальшому паралельному розвитку в усіх пізньопраслов'янських діалектах тих фонетичних, граматичних і лексичних процесів, які були започатковані ще в індоєвропейський період та в ранній і середній праслов'янські періоди (до початку н. е.), результати багатьох із цих процесів у пізньопраслов'янську епоху (I—V століть н. е.) у різних діалектах були неоднаковими. Збільшувалася кількість відмінностей на різних мовних рівнях не тільки між західними й східними слов'янськими діалектними масивами, але й у середині самого східнослов'янського діалектного ареалу. Дедалі більше поширюючись на величезних і ледь пов'язаних між собою територіях, накладаючись вище Прип'яті й Десни на місцеві балтійський та фіно-угорський субстрати, східнослов'янські говори ще з перших століть н. е. поступово, але не-

ухильно втрачали свої спільні риси, властиві їм у час функціонування на первісній слов'янській прабатьківщині між Карпатами й Дніпром та між Прип'яттю і зайнятою кочовими племенами зоною степів. Разом з тим втрачався і будь-який ґрунт для спільної східнослов'янської народнорозмовної мови навіть у пізніші часи спільної східнослов'янської держави — Київської імперії.

Оскільки переважна більшість української етномовної території співпадає зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, то й українці успадкували матеріальну й духовну культуру своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, тут склали найдавнішу групу українських мовних особливостей. До найважливіших рис академік Г. Півторак відносить:

- 1) закінчення *-у* в род. відмінку однини іменників чол. роду: *солоду, меду, дому, верху, полу*;
- 2) закінчення *-ові, -еві (-єві)* в дав. відмінку однини іменників чол. роду: *солодові, медові, домові*, а потім — і всіх інших іменників чол. роду;
- 3) чергування приголосних *з, к, х* зі свистячими *з, с, ц* у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дівці, слугі, на березі, на ріці, у книзі*;
- 4) кличний відмінок іменників: *жено, друже, княже, брате, земле, владико, учителю*;
- 5) закінчення *-ої* в род. відмінку однини прикметників жіп. роду: *великої, доброї, святої, пагубної*;
- 6) форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі*;
- 7) форми 3-ї особи дієслів теперішнього й простого майбутнього часів I дієвідміни без кінцевого *-ть*: *може, убиває, іде, живе, поучає*;
- 8) закінчення *-мо* в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього й майбутнього часів: *даємо, поставимо, не питаємо, помагаємо* тощо.

Значна частина специфічних для української мови фонетичних рис (а деякі з них є спільними для української та інших сусідніх мов) почали формуватися безпосередньо з праслов'янської мови, тобто з V—VI століть н. е. Протягом другої половини I тис. н. е. виникли такі фонетичні особливості (за Г. Півтораком):

- 1) вибуховий задньоязиковий приголосний *g* перетворився у фрикативний (орієнтовно кінець VI — перша половина VII століть), і замість *голова, нога, городити* стали вимовляти *голово, нога, городити*;
- 2) у деяких говорах з'явилися приставні приголосні *в* і *г* на початку слів перед голосними звуками: *восінь, возеро, вухо, вузький; госінь, гозеро*,

говес, горати (можливо, ще в племінних діалектах волинян і деревлян);

- 3) давні звуки *ы, і* злилися у специфічне українське *и* (з IX—X до XII ст.);
- 4) відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних *е-и*: *веисна, сеило, зилений, веиликий, ожиеве* тощо;
- 5) голосний *е* після *ж, ч, ш, й* перед наступним споконвічно твердим приголосним перейшов в *о*: *женатый — жонатий, человек — чоловік, его — його, пиено — пионо* (IX—X ст.);
- 6) так звані *ять* (тобто специфічний дифтонг *іе*, що позначався на письмі «ѣ») на більшій частині української етнічної території перетворився на *і*, внаслідок чого замість *віече, гріех, діети, ліес, лесок, дедок* стали вимовляти *віче, гріх, діти, ліс, лісок, дідок* (X — перша половина XI ст.) тощо.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися і в морфології, з'являлися суто місцеві слова, невідомі в інших слов'янських ареалах. Усе це надавало раннім протоукраїнським говорам місцевої специфіки й виразної самобутності.

На час утворення Київської Русі (в середині IX ст.) південноруські народні говори мали вже багато фонетичних і граматичних особливостей, притаманних українській мові.

Найпоширенішою формою функціонування мови в епоху Київської Русі було усне народне мовлення, яке мало численні діалектні варіанти.

Про стан і особливості давньоруського мовлення жодних прямих свідчень ми не маємо.

Про це можна міркувати лише на основі писемних пам'яток. До нас писемні пам'ятки дійшли, починаючи з другої половини XI ст., тобто майже через століття після прийняття християнства (ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел немає, хоча вони, напевно, були). Крім того, час фіксації в писемних текстах певного діалектного явища можна було б вважати й часом його виникнення в живому народному мовленні лише в тому разі, якби давньокиївські книжники мали завдання стежити за появою нових рис та особливостей у народних діалектах і обов'язково використовувати їх у писемній мові. Насправді: книжники свідомо уникали будь-яких простомовних народних рис, бо мали офіційну настанову, що живе народне мовлення не треба допускати в священні книги.

Розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був істотним.

При фронтальному обстеженні церковнослов'янських пам'яток другої половини XI ст. і пізніших, наприклад, Остромирового Євангелія 1056—

1057 рр., Збірників Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельського Євангелія 1072 р. та інших книг київського походження, написаних церковнослов'янською мовою, є десятки й сотні прикладів відображення мовних рис, характерних для живої української мови. Це — специфічний гортанний звук *h* замість вибухового *g*, специфічно український голосний звук *и*, що виник внаслідок злиття давніх *ы*, *і*, взаємно наближені ненаголошені голосні *е*, *и* та *и*, *е*, голосний *і* на місці давнього *я*тя, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей.

Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) — повноголосся (*ворота, голова, голос, полонені, хороброє*), закінчення *-ові, -еві (-єві)* в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Дунаєві, Ігореві, Романові, королеві*), кличний відмінок іменників (*Бояне, дружино, Всеволоде, господине*), форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть* (*велить, плачуть, ржуть*) і багато інших.

Отже, всі відзначені діалектні риси на українській та інших територіях у другій половині XI—XII ст. були для мовлення тодішніх книжників настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки потрапляли в писемність, і писарі їх навіть не помічали. Переписуючи книжку, вони подумки промовляли текст своєю рідною говіркою, через що робили помилки й чимало діалектних рис потрапляло до тодішніх книг. Виникли ж такі риси набагато раніше, задовго до утворення Київської Русі.

Велика кількість українських діалектних особливостей, у X—XI ст. вже існували. Проте вони, вважає Г.Півторак, ще не створювали сучасної української мовної системи, їй бракувало цілої низки фонетичних рис, що були наслідком занепаду редукованих.

Протягом XI—XIII ст. редуковані голосні занепали в усіх східнослов'янських діалектах. У ранньоукраїнських говорах цей процес відбувся найраніше (в XI — першій половині XII ст.), що спричинило появу нових фонетичних особливостей української мови. Так, унаслідок занепаду редукованих *ъ* та *ь* в українській мові голосні *о*, *е* в нових закритих складах перейшли в *і* (*віл, кінь, ніч*), з'явилися сполучення — *ри-*, — *ли-* (*кривавий, гриміти, глитати*); приголосний *л* у певних позиціях перейшов у короткий звук *у* (*воуна, воук, поуний, тоустий, моучати*, які на письмі передаються як *вовна, вовк, повний, товстий, мовчати*); відбулося пом'якшення суфікса *-ський* у *-ський*, подовження приголосних у словах *збіжжся, зілля, життя, суддя, ніччю* тощо.

Таким чином, межу XI—XII ст., зазначає Г. Півторак, можна умовно назвати часом завершення формування української мови й початком нового етапу її історії, коли в народнорозмовному варіанті вона вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис. Такий висновок співпадає і з поглядами українських мовознавців XIX — першої половини XX століття на час виникнення української мови. Наприклад, П. Житецький ще 1876 р. дійшов висновку, що система голосних звуків української мови визначилася вже в XII—XIII стст. На думку О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала.

Всесвітньовідомий учений академік А. Кримський, дослідивши величезний фактичний матеріал, категорично стверджував, що жива українська мова XI ст. «стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена».

Крім народного усного діалектного мовлення, в містах Київської Русі існували так звані усно-літературні койне наддіалектного типу. Вони утворювалися в процесі взаємин різних верств населення і представників різних етноплемінних груп, формувалися на основі якогось конкретного діалекту або вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували, зокрема, купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники.

Для всієї території Київської Русі спільними були дві літературні мови — церковнослов'янська й давньокиївська (її традиційно називають також давньоруською).

Усі державні й світські культурні функції на всій території Київської Русі виконувала давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова. Вона виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики та дружинного епосу за зразками й мовними моделями старослов'янської мови. Маючи розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній), давньокиївська писемно-літературна мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською мовою (деякі вчені вважають ці мови лише двома жанрами тієї самої літературної мови). Це — мова збірника законів «Руська правда», літопису «Повість минулих літ», а також «Слова о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Данила Заточника» та ін. У різних регіонах Русі ця писемно-літературна мова поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями, згодом вона стала основою формування української, білоруської та частково російської писемно-літературних мов давнього періоду. Проникнення ж місцевих народнорозмовних елементів у церковнослов'ян-

ську мову спричинило виникнення української, білоруської та російської редакцій церковнослов'янської мови.

Таким чином, церковнослов'янська мова, по суті, стала сукупністю багатьох (східнослов'янських, сербської, болгарської) її редакцій.

Спадкоємницею давньокиївської писемно-літературної мови в післямонгольській період (XIV— XVI ст.), зазначає Г.Півторак, стала староукраїнська мова — мова юридичних документів (грамот), згодом — конфесійної, полемічної, проповідницької та художньої літератури. Найінтенсивніше розвивався її діловий стиль.

На українських теренах у цей період простежується збагачення її новими рисами, наприклад початок фіксації вибухового *ʀ*, поширення нових, типово українських словотвірних суфіксів, проникнення в ділову мову іншомовних запозичень та місцевих назв, пов'язаних із діалектними особливостями певних територій, поповнення запасу характерних фразеологічних зворотів тощо.

Українська літературна мова післямонгольського періоду, спершу досить збіднена, поступово набирала сили, використовуючи в своєму розвитку як церковнослов'янську основу, так і лексико-граматичні та фонетичні особливості ділового стилю.

Найбільшого розквіту староукраїнська писемно-літературна мова досягла в XVII — першій чверті XVIII ст. у творчості у І. Вишенського, З. Копистенського, М. Смотрицького та ін. У цей час збагачується художня література (поезія й драматургія), полемічна й навчально-проповідницька проза новими художніми засобами (епітетами, метафорами, порівняннями, паралелізмами, символами, алегоріями), відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної та адміністративної лексики, поповнення лексичного складу писемної мови суто народними словами, збагачення її народною фразеологією і, нарешті, поява творів, написаних мовою, наближеною до народної (І. Галятовський).

Із XVIII ст. у мову дедалі більше проникали полонізми та інші чужомовні слова, і вона хоча й продовжувала функціонувати, але перспектив подальшого розвитку вже не мала. Крім того, у 1720 р. цар Петро I затвердив указ Синоду про друкування в Києві та Чернігові книжок лише такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської. Після цього староукраїнська мова функціонувала лише в рукописах — ділових документах, щоденниках, різноманітних господарських та лікарських довідниках і порадиниках тощо. Місце староукраїнської мови поступово займала мова народна, найяскравіше представлена в творчості І. Некрашевича, якого справедливо вважають

попередником І. Котляревського. Проте на повний голос вона зазвучала вже в автора «Енеїди» та «Наталки Полтавки».

Щодо сучасного діалектного членування вважаємо за доцільне навести точку зору Ю. Шевельова: «Якщо говорити про класифікацію головних українських діалектів, то після досить тривалого періоду непевності загально визнаним став троїстий поділ на північне, південно-західне та південно-східне наріччя. Цей поділ, на погляд ученого, вірно віддзеркалює історію їх формування, а реальності історичної фонології добре проектується з часового виміру в просторовий.

Найбільші терени охоплює *південно-східне* наріччя, яке є водночас і найновішим: у його північно-західній частині (приблизно, у Черкаській і Полтавській областях) говірки південно-східного типу сформувалися у XVI ст.; у північно-східній частині (тобто в Харківській, Сумській і в західних районах Воронезької області) — у XVII ст.; далі на південь — в основному в XVIII ст.

Північне наріччя протягом усієї історії зберігало свій основний ареал поширення, від доісторичних часів. Його поділяють на три групи говірок: східнополіську, середньополіську та західнополіську. З-поміж них дві перші розділяє Дніпро; східною межею третьої є річка Горинь. Ця остання група не повністю зберігає свою північну структуру, є домішки південно-західних рис унаслідок переселень на північ після татарської навали 1240 р. Деякі південно-західні риси, нашаровані на північну основу, характеризують також діалектну підгрупу, що її, власне, можна б окреслити як четверту - північну, — цебто підляські говірки, поширені на північ від Холма аж до Буга (але після 1945 р. більшість їх носіїв розпорошилися).

До *південно-західного* наріччя відносять такі говірки: волинські, подільські, буковинсько-покутські, надсянські (після 1945 р. розпорошені), наддністрянські, лемківські, бойківські, гуцульські та закарпатські.

З погляду історичної фонології, зазначає Ю. Шевельов, у цей перелік варто впровадити певну ієрархію. Насамперед, східні зони поширення як волинських, так і подільських говірок розташовані на заново заселених територіях, більшість із яких було заново здобуто в XVI ст., тимчасом як решта земель мали стале населення, безперервною мовною розвою від давнішого часу. Це західноволинські, надсянські, наддністрянські, бойківські, західноподільські та покутські говірки (ймовірно, ведуть свою традицію в тих самих ареалах із доісторичних часів). Натомість про доісторичне коріння лемківських, закарпатських і гуцульських говірок можна сперечатися, відзначає Ю. Шевельов. У середньоукраїнський період, коли західноволинська, наддністрянська та західноподільська діалектні зони

правили за плацдарм для руху на схід, зокрема й польського Drang nach Osten, карпатські говірки (лемківські, бойківські, гуцульські, покутські, закарпатські) більшою мірою зберегли свою ізольованість (а якщо й поширювалися, то передусім у західному напрямку); і з цієї доби походять деякі інновації, що охопили цілий карпатський регіон, а інші — лише певні його частини. Починаючи від цього часу, вважає Ю. Шевельов, можна обґрунтовано говорити про існування карпатської групи говірок. Деякі з карпатських інновацій середньоукраїнського періоду зачепили також і надсянські говірки. Лише в південно-західному наріччі принаймні декотрі говірки (а точніше їх носії) називаються так, як визначив сам народ (зазвичай це слова на позначення сусідів). Лемки, бойки, гуцули — це носії відповідних говірок. Певною мірою це стосується також Покуття, Буковини, Волині та Поділля. Це зайвий раз засвідчує відносну ізольованість і стабільність, характерні для постання й існування цих говірок. Однак ці назви не можна вважати дуже давніми.

Говорячи про Україну, стверджує Ю. Шевельов, слід брати до уваги такі доісторичні слов'янські племена, перелічені та/або згадані в Київському Початковому літописі, як деревляни (Середнє Полісся), сіверяни (Східне Полісся), поляни (Київщина, цебто ядро Русі), бужани (називані також волинянами або дулібами), уличі або улучі, тиверці (Подністров'я) та хорвати (Карпати, Перемищина). Дуліби востаннє згадуються в записі за 907 р., уличі за 922 р., поляни й тиверці за 944 р., деревляни за 990 р., хорвати за 992 р., сіверяни за 1024 р. Суто географічно, середньополіські говірки можуть бути виведені від деревлян, східнополіські від сіверян, західноволинські від дулібів. Висловлено також гіпотезу, обстоювану — з індивідуальними нюансами — низкою вчених (Шахматовим, Лер-Сплавінським, Зілінським, Нідерле, Кобилянським та ін.), що гуцули, а можливо й бойки, є нащадками уличів, які під тиском печенігів залишили свої рідні землі над Бугом, переселившись до цієї частини карпатського регіону. Проте нам нічого не відомо про мовні особливості, якими відрізнялися між собою доісторичні слов'янські племена на Україні, а отже будь-які спроби пов'язати сучасні говірки зі згаданими племенами ані довести, ані, навпаки, спростувати неможливо» (Ю. Шевельов).

1.3. ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проблема періодизації української мови після публікацій праць Ю.Шевельова стала предметом дискусії на сторінках журналу «Мовознавство».

Академік В.В. Німчук проаналізував більшість існуючих періодизацій та з метою дискусії запропонував свою.

Зокрема, В.В. Німчук констатує, що в наукових колах, особливо академічних — київських та львівських, у повоєнні роки культивувалася така періодизація й відповідна термінологія:

- 1) спільносхіднослов'янський, або давньосхіднослов'янський період (VII-X ст.);
- 2) давньоруський період (XI-XIV ст.);
- 3) староукраїнський період (XIV—XVIII ст.);
- 4) новоукраїнський період (XIX—XX ст.).

Це був узус, за яким пильно стежила цензура й самоцензура. Але як схема така періодизація не знайшла місця навіть у вступі до академічної «Історії української мови: Фонетика» (К., 1979).

Учений вважає, що досить чітко на основі монографічного дослідження історії фонологічної системи Ю. Шевельов історію української мови поділив на 4 періоди:

- I. Протоукраїнський (до середини XI ст.).
- II. Староукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).
- III. Середньоукраїнський:
 - а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.),
 - б) середньоукраїнський(від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.),
 - в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).
- IV. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.).

В.В. Німчук наводить періодизацію О. Горбача з двома етапами:

А. Етапи виникнення української мови серед інших слов'янських:

- 1) праїндоевропейська доба (2000 р. до н. е.);
- 2) балтослов'янська доба (1500-1300 р. до н. е.);
- 3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. — 500/800 н. е.):
 - а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200/300 н. е.);
 - б) молодший період більших змін (200/300—800 н. е.) [палаталізацій, вокалізму];
- 4) протосхіднослов'янська доба (500/800—900/1000 н. е.) [деназалізація носових голосних, повноголосся].

Б. Виникнення української мови в її двох діалектах — пд.-зах. і пн.-сх. — з їхніми системами (XI/XII—XV ст.) [після занепаду ъ, ь: дифтонгізація — на пн.-сх., звуження — на пд.-зах. *o, *e в нових за-

критих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних та ін.].

В.В. Німчук наводить періодизацію історії української мови за розвитком основних фонологічних змін Ю.О. Карпенка:

1. Праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.) [закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворчих *p, l*; перехідні палаталізації задньоязикових].
2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н.е. — IV ст. н. е.) [перехід *kw, gw > cw, zw*; спрощення *tl, dl > l*; перехід *tj, dj > tš, dž*].
3. Спільносхіднослов'янська мова (IV—X ст.) — антська мова (IV— VII ст.), давньоруська (VIII—X ст.) [повноголосся, перехід початкового *je > o*, деназалізація носових голосних].
4. Давньоукраїнська мова (XI-XV ст.) [занепад *ъ, ь* та його наслідки; *e > o* після шиплячих, злиття *и* та *ы*; **ѣ** *> i*].
5. Староукраїнська мова (XV-XVIII ст.) [завершення в більшості говорів *o, e > i* в нових закритих складах, опозиції глухих — дзвінких, твердих — м'яких приголосних як головних прикмет фонологічної системи].
6. Нова українська мова (XIX-XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоєпії та орфографії].

В.В.Німчук доходить висновку, що з наведеного ним стислого перегляду (не всіх) періодизацій, запропонованих істориками мови, впливає, що в українській лінгвістиці абсолютно переважають думки вчених про те, що:

- 1) історію української мови треба починати з праслов'янської доби;
- 2) спільносхіднослов'янський етап в історії української мови існував;
- 3) окремою є доба XI-XIII (XIV ст.);
- 4) окремою є доба XIV; (XV)-XVIII ст.
- 5) новоукраїнська доба настала в кінці XVIII або на початку XIX ст.;
- 6) поодиноким є виділення індоєвропейського та балто-слов'янського етапів (не запропоновано тільки ностратичного!).

В.В. Німчук солідаризується з Ю. Шевельовим, що історію власне української мови потрібно починати з часу постання таких її рис, які не характеризують жодну з найближче споріднених із нею - білоруську та російську мови, ні більшості їхніх говорів — предків, однак доцільно брати до уваги період перший і обов'язково період другий.

На думку В.В. Німчука, такими звуковими рисами є:

- 1) перехід *e > o* після історично м'яких приголосних та *j*, незалежно від наголосу і збереження *e* під наголосом після інших приголосних (*жона* і т.д.) — засвідчується з XI ст.;

- 2) нові звуки на місці *o, e* в новозакритих складах (*столь - стол, стоул, стул, стил*) — початок процесу відбивається в текстах XII-XIII ст.;
- 3) тверді приголосні перед *e, u* (*небо, день, синій*) — з XIII ст.;
- 4) передньо-середня фонема *u*;
- 5) злиття в одному звуку (фонемі) давніх *ы* та *и* (пор. іменник *мило*, прислівник *мило* — іменник *мало*, прислівник *мало*) — початок засвідчується з другої половини XI ст.;
- 6) перехід *ѣ* в *і* (*сѣно — с'іно*) — задокументовується безсумнівно з XIII ст. Зазначені зміни охоплюють або всю, або абсолютну більшість територій поширення української мови.

За сукупністю цих основних характеристик В.В.Німчук вважає, що говори, які нині творять українську мову, ніколи не входили в діалектні масиви інших східнослов'янських мов.

А дослідження останнього часу історії різних рівнів системи доводять, що основні характеристики нової української мови склалися вже на кінець XVII ст.

Академік В.В. Німчук пропонує для дискусії, яка не завершилася, таку періодизацію історії української мови як лінгвальної системи (системи систем):

- I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI -VII ст.).
- II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VIII-X ст.).
- III. Давньоруськоукраїнська мова (XI— XIII ст.).
- IV. Середньоукраїнська, або середньоукраїноруська мова (XIV/XV — кінець XVII ст.):
 - а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV — перша половина XVI ст.);
 - б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI — кінець XVII ст.).
- V. Новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

У посібнику дотримуємось періодизації, запропонованої Ю.Шевельовим.

1.4. ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пам'ятки письма, які дають матеріал для історії української мови, за періодизацією Ю.Шевельова поділяються на такі періоди

- I. Протоукраїнський (до середини XI ст.).
- II. Давньоукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).
- III. Середньоукраїнський:

- а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.),
- б) середньоукраїнський (від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.),
- в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

IV. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.).

I. Протоукраїнські пам'ятки-до XI ст.

Пам'яток цієї доби збереглося небагато. Ті ж пам'ятки, що збереглися, — це, головним чином, різні книги церковно-служебного (наприклад, євангелія), християнсько-повчального (різні збірники, повчання тощо), історично-наукового (наприклад, літописи), юридичного (збірники законів) та художнього змісту (наприклад, „Слово о полку Ігоревім”), а також документи, якими юридично оформлялися акти громадянського стану (різні грамоти), нарешті, — різні написи на предметах та приватне листування.

Зовсім не збереглося оригіналів давньоруських пам'яток IX—X ст., хоч списки з деяких із них (договори руських князів з греками 911, 945, 972 рр.) збереглися у книгах пізніших віків. Від X ст. є поки що тільки одна пам'ятка, знайдена в 1949 р. під час археологічних розкопок Гнездовського кургану поблизу Смоленська, яка датується початком X століття. Це напис на черепках глиняної корчаги, з якого збереглося одне тільки слово *горушина*. Це слово, як припускають, входило в словосполучення *зрна горушина* (тобто “гірчичні зерна”), що було написано на посудині, в якій зберігалися ці зерна, щоб відрізнити цю посудину від її подібних.

II. Давньоукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).

Значно більше збереглося давньоукраїнських пам'яток із XI—XIII століть. Найголовніші з них:

XI століття.

1. *Остромирове Євангеліє* 1056—1057 рр. За своїм змістом — це Євангеліє-апракос, тобто своєрідна хрестоматія, збірник уривків з євангельських текстів, розміщених у книзі в порядку неділь і свят цілого року, починаючи з великодня. Рукопис має 294 листи великого розміру. Назву свою книга дістала від імені новгородського посадника Остромира, для якого цю книгу списав із старослов'янського оригіналу диякон Григорій, як припускають, киянин. Крім Григорія, участь у написанні книги брав ще один писар та один орнаменталіст. Приблизно до XVI ст. пам'ятка зберігалася в Новгороді при Софійському соборі, а потім невідомо, як і коли саме її передали до Москви (Воскресенська двірцева церква), звідки за наказом Петра Першого була в 1720 р. переслана в Петербург до царського двору. Там зберігалася до 1806 р., після чого була передана в рукописний відділ Петербурзької

Публічної бібліотеки (тепер бібліотека імені Салтикова-Щедрина), де вона зберігається і зараз.

Остромирове Євангеліє — найдавніша з пам'яток давньоруського письма, що збереглися. Хоч списувалася пам'ятка зі старослов'янського оригіналу, проте в ній чимало рис тодішньої живої протоукраїнської мови.

Видань пам'ятки є два: 1843 р. (видання Востокова), 1883 р. (на кошти купця Савінкова).

Література про Остр. Єв. велика. Найголовніші праці: О. Х. Востоков “Рассуждение о славянском языке”, 1820, М. М. Козловський “Исследование о языке Остромирова Евангелия”, СПб, 1895, О. Шахматов і В. Щепкін “Особенности языка Остромирова Евангелия” (див. додаток до перекладу праці А. Лескіна “Грамматика старославянского языка”, Москва, 1890, 155–192).

В Остромировому Євангелії, крім особливостей загально протоукраїнських, відбито і такі особливості, які згодом стали характерними для мови української народності.

2. *Збірник Святослава* 1073 р. Це збірник статей різного змісту, укладений у IX ст. у Греції. В X ст. цей збірник був перекладений на старослов'янську (староболгарську) мову для болгарського царя Симеона. В кінці XI ст., а саме в 1073 р., диякон Іван закінчив переписування цього збірника. Список призначався, мабуть, для київського князя Ізяслава, але дістався князеві Святославу, який став княжити в Києві з березня 1073 р., тобто після того, як з Києва було вигнано Ізяслава. У переписуванні збірника участь брало 2 писарі, але запис зробив один із них, а саме диякон Іван: “въ лѣто. сѣ па. написа ѿоаннь диакъ изборьникъ съ. Великоуоумоу князю Сѣославоу”. Збірник знайдений Калайдовичем серед книг Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі (під Москвою) у 1787 р. Рукопис зберігається тепер у Москві, в рукописному відділі Державного Історичного Музею; виданий друком “Обществом любителей древней письменности” в 1880 р. Жива давньоруська мова відбилася в цьому збірнику, є такі особливості, які згодом стали характерними для української мови. Дослідження мови пам'ятки зробив А. Розенфельд.

3. *Збірник Святослава* 1076 р. За змістом це збірник релігійно-повчальних та інших статей, перекладених з грецької мови. Рукопис має 277 листів маленького розміру (16 x 13 см). Рукопис став відомий з 1770 р., зберігається тепер у Санкт-Петербурзькому рукописному відділі Державної Публічної бібліотеки імені Салтикова-Щедрина. Видавався два рази (1887 р., 1894 р.) В. Шимановським, але з багатьма помилками. Дослідження мови пам'ятки (недосконале) зробив теж В. Шимановський у праці “К истории

древнерусских говорів”, Варшава, 1887 р. У мові пам’ятки багато рис, характерних для української мови.

4. *Архангельське Євангеліє* 1092 р. Назване так тому, що в 1877 р. його продав у Москві якийсь селянин з Архангельщини. Рукопис має 177 листів. Переписувачів було п’ять, другого з них звали Мичко (“Мичько”), дату залишив третій переписувач. Вважають, що книга переписана була на півдні Київської Русі, можливо в Галичині, з глаголичного оригіналу. Рукопис виданий фотоцинкографічним способом у 1912 р. У мові пам’ятки багато протоукраїнських рис. Рукопис зберігається в Москві, в рукописному відділі Публічної бібліотеки.

5. *Підпис* 1063 р. Ця пам’ятка складається з двох слів: ана рѣина (= Anna regina, тобто Анна королева). Підпис цей зробила дружина французького короля, дочка Київського князя Ярослава Мудрого.

6. *Напис на Тмутороканському камені* 1068 р. Цей напис складається всього з двох рядків завдовжки приблизно 90 см (перший рядок) і 80 см (другий). На камені написано: вѣ лѣто с. фос ин і. с глѣбѣ князь мѣрилъ мо(ре) по леду ѿ тмутороканѣ до кърчева і. и д саже(нии).

Напис цей на камені (вага каменя — 885 кг, довжина — 2,27 м, ширина — 761 см, товщина — 25 см) зроблений був на відзнаку того, що Тмутороканський князь Гліб, скориставшись із того, що Керченська протока замерзла, проміряв її ширину (14000 сажнів). Напис цікавий тим, що він датований, а також деякими мовними особливостями. Камінь знайдений був у 1792 р. в руїнах турецької фортеці поблизу Тамані, зберігається тепер в Ермітажі (Петербург), куди доставлений був на початку XIX століття.

7. *Новгородські мінеї* 1095—1097 рр. Мінеї — це помісячні збірки релігійних церковних пісень на різні свята та на уславлення церковних святих, що відзначаються в місяці. Тут три мінеї: а) 1095 р. — на вересень (176 листів), б) 1096 р. — на жовтень (127 листів), в) 1097 р. — на листопад (174 листи). Знайдені ці мінеї в 1858 році, зберігаються в Москві, в рукописному відділі Державного Історичного Музею, видав їх Ягич у 1886 році. У мові пам’яток чимало виразних новгородських рис.

Крім названих датованих пам’яток, є ще кілька пам’яток недатованих, які за особливостями їх письма і мови теж належать до XI століття. Це такі пам’ятки:

1. *Чудівський тлумачний Псалтир.*
2. *Путятинна службова мінея на травень.*
3. *Євгенівський тлумачний Псалтир (уривки).*
4. *Реймське Євангеліє (кирилична частина його, сторінки 1–32).*

5. *Пандекти Антіоха* (=збірник тлумачень законів).
6. *Новгородська берестяна грамота № 9* (лист-скарга на батька, що відняв майно).
7. *Слова Григорія Богослова* (13 проповідей).
8. *Турівське Євангеліє* (уривки, 10 листків).

XII століття.

Трохи більше пам'яток збереглося з XII ст.

1. *Мстиславове Євангеліє близько 1117 р.* Книга написана була для новгородського князя Мстислава, що пізніше став київським князем. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї.

2. *Юрійівське Євангеліє близько 1120 р.* Воно написане, як гадають, у Києві для Юрійівського монастиря (біля Новгорода), зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї.

3. *Мстисланова грамота близько 1130 р.* Це дарча грамота, якою князь Мстислав і його син Всеволод, зустрівшись у Києві в 1130 р., відписали на користь Юрійівського монастиря, що біля Новгорода, одне село і срібне блюдо.

У пам'ятці відбиті особливості живої давньоукраїнської мови.

4. *Галицьке Євангеліє 1144 р.* Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї. Видане в 1882–1883 рр.

У мові пам'ятки є риси, що пізніше стали характерними для української мови.

5. *Добрилове Євангеліє 1164 р.* Рукопис зберігається в Москві, в бібліотеці імені Леніна. Мову пам'ятки дослідив О. Соболевський в “Очерках из истории русского языка”, 1884 р.

6. *Типографське Євангеліє №7.* Мову пам'ятки дослідив О. Соболевський у названих “Очерках” і визначив, що вона відбиває галицько-волинські риси.

7. *Успенський збірник XII ст.* Точніше не датується. Крім інших матеріалів, містить “Житіє Феодосія Печерського” та “Казання про Бориса і Гліба”. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї. Текст “Житія” друкувався кілька разів (1848, 1858, 1879, 1899 рр.), а текст “Казання” — у 1870 р. Мову “Житія” дослідив А. Лук'яненко у праці “О языке Нестерова жития Феодосия Печерского по древнейшему из дошедших списков”, Варшава, 1907.

8. *Христинопільський (Городиський) Апокаліпсис.* Виданий у 1896 р. Мову пам'ятки дослідив О. Соболевський у своїх “Очерках”.

9. *Одеське Євангеліє.* Рукопис зберігається в Одесі, в Історико-археологічному музеї. Мову опрацював Б. Ляпунов (1906 р.).

10. *Напис* 1151 р. на чарі Чернігівського князя Володимира. Пам'ятка зберігається в Ермітажі (Петербург, Росія).

11. *Напис* 1161 р. на хресті Євфросинії Полоцької.

12. *Слово о полку Игоревім* 1187 р. Оригінал не зберігся. “Слово” дійшло до нас у списку XVI ст., з якого було знято копію для друку. Список загинув у Москві під час пожежі 1812 року. Пам'ятка має величезне значення для історії літератури східнослов'янських народів, придатна також для історії лексики і граматики, в меншій мірі — для фонетики.

13. Дві новгородські берестяні грамоти, знайдені під час археологічних розкопок у Новгороді в 1951 — 1952 рр.

Кінець XII — початок XIII століття.

Сюди належить кілька пам'яток, точніше датування яких поки що неможливе, а саме:

1. Виголексинський збірник (опис мови дав О. Соболевський в РФВ, 1884 р.).
2. Типографське Євангеліє № 6.
3. Ирмолой Григоровича.
4. Віденський Октоїх.
(Мову останніх трьох пам'яток описав О. Соболевський у своїх “Очерках”).
5. Бучацьке (Городиське) Євангеліє.
6. Лаврські листки.

XIII століття.

Серед давньоукраїнських пам'яток XIII ст. для історії української мови мають значення, головним чином, такі:

1. *Галицьке Євангеліє* 1266–1301 рр. Рукопис зберігається в Петербурзі, в Публічній бібліотеці імені Салтикова-Щедріна. Мову пам'ятки описав Є. Карський в статті “Особенности письма и языка Мстиславова евангелия”, вміщеній в РФВ, 1895 р.

2. *Руська правда за списком* 1282 р. Це найдавніший з наявних списків укладеного ще в половині XI ст. збірника законів, за якими судили давньоукраїнські князі та їх адміністрація. Пам'ятка видана в 1888 р. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї.

3. *Галицьке Євангеліє* 1283 р. (поповича Євсевія). Рукопис зберігається в Москві, в Публічній бібліотеці імені Леніна. Опис мови пам'ятки дав О. Соболевський у “Чтениях Исторического Общества им. Нестора Летописца”, 1898, № 4, а також Г. Голоскевич в “Исследованиях по русскому языку”, т. III, в. 2.

Кінець XIII–XIV століття.

Сюди відносять декілька пам'яток, які поки що не можна точніше датувати, а саме:

1. *Житіє Сави Освяченого.*
2. *Хутинський Служебник.*
3. *Холмське Євангеліє.*
4. *Бесіди на Євангеліє Григорія Великого.*
5. *Архівська ліствиця.*
6. *Хроніка Георгія Амартола.*
7. *Синодальний список Новгородського літопису та ряд грамот з різних місцевостей Київської Русі.*

XIV століття.

1. *Полікарпове Євангеліє* 1307 р. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї. Опис мови подав О. Соболевський в своїх “Очерках”.

2. *Пандекти Антіоха* 1307 р. Рукопис зберігався у Львові. Пам'ятку описав Кочубинський (Зап. Новорос. універс, т. XVIII, 1876 р.), аналіз мови виконав І. Панькевич (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 123–124).

3. *Луцьке Євангеліє.* Рукопис зберігається в Москві, в Публічній бібліотеці імені Леніна. Мову пам'ятки описав О. Соболевський в “Очерках”.

4. *Лаврентіївський список літопису* 1377 р. Назва пам'ятки походить від імені монаха Лаврентія, який склав цей список для Суздальського князя Дмитрія. Зберігається в Петербурзі, в Державній Публічній бібліотеці імені Салтикова-Щедрина. У цьому списку літопису містяться копії договорів руських князів з греками в X ст., повчання Володимира Мономаха та ін. Пам'ятка видана в Санкт-Петербурзі 1910 р. Про мову літопису писав Н. Некрасов (“Заметки о языке “Повести временных лет” по Лаврентьевскому списку” Известия АН, 1897, 1898).

III. Середньоукраїнський період:

а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.)

Пам'ятки української мови XIV–XVIII століття.

Період XIV–XVIII ст.— це період формування і розвитку української мови. Українська мова цього періоду представлена у великій кількості рукописних і друкованих пам'яток. Найголовніші з них такі:

XIV—XV століття.

1. *Українські грамоти* половини XIV – половини XV ст. 95 грамот цього періоду (35 — XIV ст., 60 — XV ст.), підготував до друку В. Розов, у 1928 р. вони

вийшли друком у виданні Акад. наук УРСР під назвою “Українські грамоти”, т. 1. В. Розов же подав і дослідження мови цих грамот (Унив. Изв., К., 1907, № 5, 1913, № 10).

2. *Українсько-молдавські грамоти*. Їх видав у 1887 р. Ульяницький у “Материалах для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV–XVI вв.”. Дослідження їх мови подано в Zbornik’u u sl. Vatroslava Jagića, с., 369–377.

3. *Апостол XV століття*. Опис мови подав М. Карпинський у статті під назвою “Южно-русский апостол XV века”, надрукованій у РФВ, т. XIX, 1888 р.

4. *Кам’янець-Струмилівське Євангеліє* 1411 р. Пам’ятку описав Г. Крижанівський у праці “Рукописные евангелия киевских книгохранилищ”, К., 1889, 105–131. Він же дав аналіз мови цієї пам’ятки у праці “Каменец-Стромиловское евангелие 1411 р. и волынское наречие в XIV и XV вв.”, надрукованій у “Волинських Єпархіальних Відомостях”, 1886, № 17–18.

5. *Іпатіївський список літопису*. Вважають, що список цей написаний був близько 1425 р., десь, мабуть, поблизу Пскова. Виданий друком в СПб, 1908 р., вид. 2. Мову пам’ятки опрацював А. Нікольський у статті “О языке Ипатской летописи”, вміщеній у РФВ, 1899.

б) *середньоукраїнський (від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.), XVI століття*

1. *Пересопницьке Євангеліє* 1556–1561 рр. Опис пам’ятки подав П. Житецький у статті під назвою “Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелии от Луки”, надрукованій у “Трудах 3-го археологического съезда”, К., 1876.

Пересопницьке Євангеліє — це переклад з церковнослов’янської мови на так звану просту українську мову. Українські президенти присягають на вірність державі, кладучи руку на це Євангеліє та Конституцію України.

2. *Євангеліє В. Негалевського* 1581 р. Аналіз мови цієї пам’ятки подав О. Назаревський у статті під назвою “Язык евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского”, надрукованій в “Унив. Изв.”, т. 51, 1911 р.

3. *Литовський статут* 1529, 1566, 1588 рр.

XVII століття.

1. *Твори І. Вишенського*. Повну збірку творів І. Вишенського видала АН СРСР, 1955 р. Текст підготував до друку, подав коментарі до тексту і статтю про І. Вишенського і його суспільно-літературну діяльність І. П. Єрьомін.

2. “*Пересторога*” *І. Борецького*. Твір написаний на початку XVII ст. (1605–1606 рр.). Зберігається в бібліотеці НАН України у Львові. Текст

“Перестороги” виданий М. Возняком (Львів, видавництво Львівського державного університету, 1954), який подав і розвідку про автора “Перестороги» та відміни від тексту “Перестороги”.

3. *“Палінодія” Захарії Копистенського*. Твір написаний на початку XVII ст., приблизно в 1619–1622 рр., надрукований в Петербурзі в 1878 р. в книзі 1-ій (Памятники полемиической литературы Западной Руси) IV тому “Русской исторической библиотеки”.

4. *Інтермедії*, додані до драми Я. Гаватовича, 1619 р.

5. *Різні граматики*, а саме: Адельфотис (=братська, 1591 р.), Лаврентія Зизанія (1596 р.), Мелетія Смотрицького (1619 р.).

6. *Різні словники*, зокрема словник Лаврентія Зизанія (1596 р.), Памви Беринди (1627, вид. 2 — 1663) та “Синоніма словено-русская” невідомого автора, надрукований в додатку до праці П. Житецького “Очерки литературной истории малорусского наречия в XVII ст.”, К., 1889.

7. *Документи канцелярії Б. Хмельницького*.

8. Актові книги різних міст України (Полтавські, Стародубські, Луцькі тощо).

9. *Літописи XVII ст.* (Львівський, Чернігівський, Самовидця та ін.).

10. *Ряд творів тодішніх київських учених*: Іоанікія Галятівського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та ін.

11. *Різні грамоти*, видані Київською комісією для розбору давніх актів.

12. *Одеський рукопис 1662 р.*, містить матеріал для характеристики північноукраїнського наріччя XVII ст., а також для історії українського наголосу.

в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

XVIII століття.

Пам’яток XVIII ст. дуже багато. Найголовніші з них:

1. *Різні літописи* (Грабянки, Величка).

2. *Вірші Климента Зиновієва* сина, кінця XVII — початку XVIII ст. Рукопис надрукований Археографічною Комісією Наукового Товариства ім. Шевченка у “Пам’ятках українсько-руської мови і літератури”, т. VII, Львів, 1912.

3. *Різні інтермедії* (Кониського, Довгалевського).

4. *Вірші Івана Некрашевича*.

5. *Твори Г. Сковороди*.

IV. Сучасний період (від самого кінця XVIII ст.).

6. *“Енеїда” І. Котляревського*.

XIX–XX століття.

Пам'яток української мови XIX — половини XX ст. дуже багато. Перш за все це твори класиків української літератури. Мову цих творів можна досліджувати не тільки за їх друкованими виданнями, а й за їх рукописами, якщо вони збереглися. По-друге, це — різні наукові джерела (зокрема, граматики, словники) та публіцистичні твори.